

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ЖАНР У ДІАХРОННІЙ ПРОЕКЦІЇ

У статті висвітлено ключові аспекти епістолярного жанру, розкрито жанрову специфіку, її ознаки та сутнісні орієнтири. Проаналізовано наукові теорії листа і виокремлено типологічні категорії жанроформів в епістолярії. Епістолярний жанр дедалі частіше стає об'єктом дослідження у сучасній літературній науці, а усвідомлення значення епістолярної спадщини письменників зумовило активізацію оприлюднення й перекладу окремих листів та цілих їх масивів. У статті у стислому вигляді викладено історію розвитку епістолярію від античності до сучасності, висвітлено жанрові трансформації листа, спостережені у ХХ столітті. Також окреслено еволюцію в наукових підходах до епістолярію: від розуміння його як допоміжного матеріалу при аналізі творчості митця до вивчення як окремого жанру, який відображає весь спектр літературних змін.

Ключові слова: жанр, жанроформи, лист, епістолярій, епістолографія, епістола.

У сучасному українському літературознавстві продовжує викликати значний інтерес епістолярний жанр кінця ХІХ – початку ХХ століть – період, насичений різноманітними стильовими та ідейними тенденціями, збагачений новим змістом та пошуком оновлених форм. Звісно, його структурні культурософські параметри позначилися і на епістолярному жанрі. У цей час спостерігається трансформація листа в різні жанрові модифікації – листівки-привітання, невеличкі повідомлення, візитівки тощо. Поява комерційного листа засвідчує розвиток та підтримку ділових стосунків, з'являються бланки, які покращують юридичні справи; такі нові для епохи межі ХІХ-ХХ століть винаходи, як телефон і телеграф, слугуючи для оперативного обміну стислою інформацією, теж повільно впливають на структуру листування.

Епістолярний жанр дедалі частіше стає об'єктом дослідження у сучасній літературній науці, але якщо раніше більшість становили короткі передмови до видань, а самі джерела часто виступали тільки «допоміжним матеріалом» для підтвердження думки дослідника, то тепер усе частіше з'являються праці, в яких листування митців розглядається цілісно, аналіз творчості письменників здійснюється «крізь призму письменницького листування». Свої праці цьому питанню присвятили М. Бахтін [2], Л. Вашків [4], В. Галич [5], В. Здорова [6], В. Кузьменко [8], М. Коцюбинська [7], Ж. Ляхова [10], Г. Мазоха [11], М. Назарук [12] В. Сметанін [14] та ін.

За М. Бахтіним, «лист – це вторинний мовленнєвий жанр, що об'єднує різноманітні первинні піджанри: привітання, побажання, пропозицію, подяку, докір тощо» [2, 248].

Серед дослідників епістолярію точаться суперечки щодо жанрових різновидів листа. В. Кузьменко вирізняє епістолярні статті, відкриті листи,

епістолярні памфлети [8, 194], Н. Белунова виокремлює «дружній, діловий, науковий, публіцистичний, художній, і побутовий» листи [3, 75-78], В. Здоровега називає «відкритий лист, послання, лист без адреси, звернення, заяву, привітання» [6, 7-15].

Існує багато вагомих авторитетних обґрунтувань епістолярію як джерела документальної інформації у дослідженні біографії і різних сфер діяльності видатних і менш відомих осіб історичного минулого. Поняття «епістола» тлумачиться як «літературний, переважно віршований, твір у формі листа, в якому автор викладає свої міркування з певних питань. Як своєрідний жанр існував у XVIII столітті» [9, 133]. Відповідно до «Словника української мови», «епістола» – «жанр літератури XVIII – початку XIX століття – послання у формі листа» [13, 484]. Сучасні ж дослідники під епістолою розуміють скоріше будь-який лист, таким чином значення терміна гранично розширюється, «лист», «кореспонденція» та «епістола» стають повними синонімами.

В. Сметанін наголошує, що «епістолографія як спеціальна історична дисципліна вивчає листи не як особливий жанр літератури, а як своєрідне історичне джерело» [14, 6]. В. Кузьменко розглядає епістолографію як «повновартісну галузь сучасного літературознавства та історіографії, що досліджує найважливіші особливості змісту й форми листів різних епох» [8, 11].

Лист як літературний жанр поширився в європейській літературній традиції античності, численні приклади чого маємо у давньогрецькій, а надто – в давньоримській літературі. Листи Цицерона, Сенеки, Плінія Молодшого – це викінчені зразки ранньої епістолярної літератури. На Сході, в Греції, Римі, Давній Русі, середньовічній Європі мистецтво писати листи досягло високого рівня. Римляни розглядали це мистецтво як витончене і вільне, а оволодіння ним було невід'ємним сегментом елітарного виховання.

В античній традиції розрізняли двадцять один вид листа – класифікація відбувалася за основною думкою (темою) епістол, відтак носила жанрово-тематичний характер: дружній, рекомендаційний, зневажливий, докірливий, втішний, викривальний, повчальний, загрозливий, наклепницький, заохочувальний, порадницький, прохальний, запитальний, лист у відповідь, пояснювальний, звинувачувальний, захисний, вітальний, іронічний, вдячний, конфіденційний листи [1].

Історія листування сягає глибоко у віки. Так, лист, надісланий скіфами цареві Дарію, описаний ще Геродотом: «Якщо ви, перси, не відлетите, наче птахи, в небо, чи подібно до мишей не сховаетесь у землю, або, як жаби, не поскачете до озер, то не повернетесь назад, а впадете під ударами цих стріл» [15, 28]. Із найдавніших зразків, що дійшли до нас, можна згадати листи Сократа, Платона, Аристотеля, датовані IV століттям до нашої ери. Це були послання, присвячені суспільним подіям, та роздуми на теми моралі.

Виникнувши з потреби передачі інформації, з часом лист набуває ширших характеристик – наприклад, проповіді, філософського трактату (листи Епікура). У першому столітті до н. е. Деметрій Фалерський закладає основи теорії листування, у трактаті «Про склад» він виділяє дружні, іронічні, похвальні,

вітальні та інші типи листів, кожен із яких має свої ознаки, усталену форму. Наголошується також, що лист відображає стан душі автора, підкреслено такі риси епістоли, як витонченість і стислість. Видатними творцями листів античної епохи були Сенека, Корнелій, Пліній, але засновником епістолярного жанру як літературно вартісного вважається Марк Тулій Цицерон. У Вероні 1345 року Петрарка знайшов частину листування Цицерона і оприлюднив ці листи. Цицерону також належать і розробки окремих проблем теорії листа: він поділяє листи за тоном («інтимні» та «публічні»), змістом (дружні, жартівливі, серйозні), ставленням до адресата (особисті та офіційні). Від часів Цицерона наука написання листів стає частиною риторики, а сам лист – самостійним видом словесності.

Із часом непересічному мистецтву листа, як і читанню, арифметиці, навчають фахівці з письма – «диктатори» (від. лат. *dicto* – диктую, наказую), які розробляють правила побудови фрази, структуру тексту; створюються письмовники (азбуковники, листівники). Ці «епістолярні посібники» вміщували зразки різних видів листів та правила їх складання. Прикладом може бути знайдена Борисом Грінченком «Листівня» з 54 типами зразків епістол від 1680 до 1712 рр.

За історію функціонування листа як жанроформи виробилися певні усталені формули його написання: інформація про отримання листа (висловлення позитивних емоцій з цього приводу), запитання про здоров'я, стан справ, перед закінченням – повідомлення про те, що все, власне, сказано, й більше немає про що писати. Згодом з'являється «P.S.» («*post scriptum*» – «після написаного») – повідомлення, що після завершення листа виникла ще якась важлива інформація, і її необхідно передати.

Відомі різні теорії листа. Так, польська дослідниця С. Скварчинська, на яку посилаються й українські вчені (Л. Вашків, В. Ткачівський), подає дві полярні точки зору: 1) епістола є самодостатньою сутністю; 2) лист має лише практичну цінність.

Апроксемативних («ціннісних») теорій відомо чотири: теорія листа-мови (промови); теорія листа-напівдіалога; теорія листа-розмови; теорія листа-визнання [4, 106]. Теорія листа-мови (промови), яка проіснувала практично до XVII ст., розглядала епістолу як засіб писемної передачі усного мовлення, саме тому наука про листування стала розділом риторики. Одним із найвизначніших представників цієї теорії був Еразм Роттердамський. Сутнісна різниця між промовою й листом (живе слово й писемне мовлення), звернення до багатьох осіб і однієї, апеляція загалом до аудиторії і до конкретного, нехай навіть уявного, адресата (без чого листування взагалі неможливе), потреба відповіді обумовили критику теорії листа-мови й заміну її теорією листа-напівдіалога, яка еволюційно перетворюється на теорію листа-розмови.

Прагнення вираження власної індивідуальності зумовили створення теорії листа-визнання, що швидше є сповіддю, ніж розмовою. Такий лист часто нагадує щоденник: звідси бере початок погляд на епістолу як джерело пізнання духовного світу особистості, хоча його витоки сягають ще послань Петрарки до Цицерона, де листи є ознакою розуму й відображають душевний стан автора.

Знайдений після смерті Петрарки незавершений твір «Нащадкам» є, по суті, першим відомим людству «листом у вічність».

В епоху Відродження листування було формою розваги, коли впливові особи шукали кореспондентів для обміну листами. За відсутності преси побутова кореспонденція стала засобом передачі політичної, наукової, літературної інформації. Саме ця епоха «подарувала» читачам таку унікальну пам'ятку епістолярної літератури, як «Листи темних людей» (1515–1517 pp.), – гострий памфлет, спрямований проти богословів – ворогів гуманізму.

Завдячуючи Петрарці, власну кореспонденцію видавали й інші вчені. Великої популярності набули листи Е. Роттердамського, Н. Маккіавелі, П. Аретіно, Б. Кастільйона. У XVIII ст. в епістології утверджуються теорії листа-розмови та листа-визнання. Критеріями оцінки епістоли стає не чітке дотримання правил стилістичних норм, а оригінальність та спосіб вираження особистості автора. У другій половині XVIII століття зростає естетична функція листування, в ієрархії літературних жанрів воно посідає почесне місце. Поступово слово «лист» органічно входить до назв творів, які жанрово були статтями («Листи про вивчення природи» О. Герцена). Спостерігаються приклади написаних у формі листа філософських трактатів («Лист про сліпих на повчання зрячих» Д. Дідро), нарисів («Листи російського мандрівника» М. Карамзіна), поетичних творів («Лист про користь скла» М. Ломоносова).

Відомо, що класицизм вимагав від епістоли логіки, послідовності, структурованості, натомість сентименталізм декларував невимушеність розповіді, довільність композиції, надавав авторові можливість якнайповніше виявити свою особистість. Саме ці ознаки характерні для епістолярію XIX ст. У формі листів написані «Страждання молодого Вертера» Й.-Г. Гете, повноцінним художнім твором є «Листування Гете з дитиною» Беттіни Brentano (фон Арнім) (1835 р.), в основу якого лягли дописи авторки, тоді двадцятидворічної дівчини, і кореспонденції уславленого письменника. «Листи до матері» Ю. Словацького стали класикою польського письменства. Епістолярні елементи присутні в «Щоденнику для Стелли» Д. Свіфта, «Перських листах» Ш. Монтеск'є. Подібні приклади відомі також в українській літературі («Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки» О. Кобилянської).

У XIX столітті розвивається і наука про листування. У загальному масиві кореспонденцій виокремлюються кілька груп: родинно-побутові листи, ділові (приватно-ділові й офіційно-ділові), дружні (інтимно-товариські). Усвідомлення значення епістолярної спадщини письменників обумовило активізацію оприлюднення й перекладу окремих листів та цілих їх масивів. Наприклад, публікація листування Й. Лессінга, Й. Гердера, Й. Шіллера, Ф. Шеллінга, братів Грімм, Е. Гофмана, Й.-Г. Гете (цікаво, що об'єктом уваги були також і листи їхніх дружин) спричиняє бурхливий розвиток різних філософських та естетичних концепцій епістолярію. У перекладах видруковано спадщину в листах Ф. Шатобріана, А. Стендаля, Жорж Санд, В. Гюго, О. Бальзака, М. Карамзіна, В. Жуковського, О. Грибоедова, О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Герцена, М. Лермонтова, І. Тургенєва, Ф. Достоевського,

Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького та інших – листи завдяки перекладам стають транснаціональною духовною спадщиною.

Яскравим прикладом епістолярної творчості на українських теренах є «Повчання Володимира Мономаха», де у приватному листі простежуються риси публіцистичності, адресування не тільки конкретному кореспондентові, а й широкому загалу. На жаль, майже не збереглися староукраїнські епістолярні пам'ятки XIV – XV століть, обмаль їх залишилося з XVI – XVII століть. Власне, тільки починаючи з XVIII століття маємо достатню для наукового аналізу кількість зразків епістолярної спадщини (прикладом можуть бути видані в 1987 році «Приватні листи XVIII століття»).

Як бачимо, існує значна кількість досліджень, присвячених особливостям епістолярного жанру, але уніфікованого погляду науковців на власне жанрову специфіку епістолярію допоки немає. Одні науковці наголошують, що епістолярний жанр – це «піджанр», який переходить із побуту в літературу. Другі опонують цій точці зору, визначаючи епістолярій окремим жанром, який відображає весь спектр літературних змін (стиль напрям, ідеї).

ЛІТЕРАТУРА

1. Античная эпистолография : очерки / [отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек]. – М. : Наука, 1967. – 126 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров / М. М. Бахтин // Автор и герой. К философическим основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин. – СПб., 2000. – С. 248–299.
3. Белунова Н. И. Дружеское письмо творческой интеллигенции конца XIX – начала XX в. (Жанр и текст писем) / Н. И. Белунова. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2000. – 140 с.
4. Вашків Л. П. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі / Л. П. Вашків. – Т. : Поліграфіст, 1998. – 134 с.
5. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
6. Здоровега В. Й. Багатоманіття документалізму і проблема жанрів / В. Й. Здоровега // Рад. літературознавство. – 1983. – № 9. – С. 7–15.
7. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне” : роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К. : Дух і Літера ; Х. : Правозахисна група, 2001. – 300 с.
8. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років XX ст. / В. І. Кузьменко ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1998. – 306 с.
9. Лесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – К. : Рад. шк., 1971. – 486 с.
10. Ляхова Ж. Т. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Т. Ляхова. – К. : Дніпро, 1984. – 134 с.

11. Мазоха Г. С. Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації / Г. С. Мазоха. – К. : Міленіум, 2006. – 344 с.

12. Назарук М. Й. Українська епістолярна проза кінця ХVІ – поч. ХVІІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 – українська література / Михайло Йосипович Назарук ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 17 с.

13. Словник української мови : в 11 т. Т. 11 / редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – 550 с.

14. Сметанин В. А. Эпистолография / В. А. Сметанин. – Свердловск : [Б. и.], 1970. – 230 с.

15. Утевська П. В. Невмирущі знаки / П. В. Утевська. – К. : Веселка, 1976. – 264 с.

В статье рассматриваются ключевые аспекты эпистолярного жанра, раскрывается жанровая специфика, ее признаки и сущностные ориентиры. Проанализированы научные теории письма и выделены типологические категории жанроформов в эпистолярии. Эпистолярный жанр все чаще становится объектом исследования в современной литературной науке, а осознание значения эпистолярного наследия писателей обусловило активизацию обнародования и перевода отдельных писем и целых их массивов. В статье в сжатом виде изложена история развития эпистолярия от античности до современности, освещаются жанровые трансформации письма, наблюдаемые в ХХ веке. Также определена эволюция в научных подходах к эпистолярию от понимания его как вспомогательного материала при анализе творчества художника к изучению как отдельного жанра, который отражает весь спектр литературных изменений.

Ключевые слова: жанр, жанроформы, письмо, эпистолярій, эпистолография, епістола.

In the paper the key aspects of epistolary genre are explained, its genre peculiarities, features and essential markers are defined. The scientific theories of a letter are analyzed, and typological categories of genre-forms in epistolary are singled out. In increasing frequency epistolary genre become an object of research in contemporary study of literature, and realization the significance of writers' epistolary heritage stimulated an activation of promulgation and translation of both separate letters and total massive of them. In the article in shorten way the history of epistolary development from Antiquity to nowadays is presented, the genre transformations of a letter, that were noticed in XX century, are determined. Also an evolution in scientific approaches to epistolary – from understanding it as accessory materials in analysis of writer's creative works to study it as separate genre, which shows the whole spectrum of literary changes – is outlined.

Keywords: genre, genre-forms, letter, epistolary, epistolography, epistle.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2015

Прийнято до публікації 16.03.2015